

В.А. ВЕРБИЦЬКИЙ

РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1920-1939 рр.)

У статті аналізуються здобутки радянських авторів у висвітленні історії Російської православної церкви в 20-30-х роках ХХ ст. Вказуються праці дослідників, рівень висвітлення ними даного питання, позитивні та негативні сторони робіт тощо. Автор приходить висновку, що спадщина радянських ідеологів залишається недостатньо вивченою і потребує подальших ретельних наукових досліджень.

Ключові слова: Російська православна церква, історіографія, радянська історична наука, історія церкви

Історія Російської православної церкви (РПЦ), як і будь яка сторінка історії України, викликає у науковців неабиякий інтерес. Будівництво суверенної демократичної держави призвело до змін в економічному та соціально-політичному житті країни, відкрило нові можливості для вивчення, переосмислення багатьох питань вітчизняної історії, серед яких вагому частку займає релігійна тематика.

Сьогодні духовне життя українського суспільства супроводжується складними процесами, пов'язаними, насамперед, з розколом Російської православної церкви і виникненням нових церковних об'єднань.

Між тим, як свідчить історія, підвалини цього процесу знаходяться у 20-30-х рр. ХХ ст. коли виник обновленський рух й Українська автокефальна церква, які стали рушійною силою релігійного реформаторства, спровокували розкол у середині РПЦ і мало трагічні наслідки для всього православ'я.

Тема церковного розколу 1920-1930-х рр. знайшла певне відображення у працях дослідників як радянського, так і сучасного періодів. Проте ці роботи не отримали належної наукової оцінки в історіографічній літературі. Не до кінця дослідженими залишаються роботи міжвоєнного періоду.

Разом з тим, вдумливий аналіз радянської спадщини дає можливість під іншим кутом зору розглянути процеси, що відбувалися в РПЦ, допоможе глибше усвідомити причини і корені сучасного розколу, виявити можливі шляхи його подолання.

Запропонованою статтею автор ставить собі за мету розглянути здобутки у висвітленні даної теми в радянській історіографії міжвоєнного періоду, проаналізувати його особливості, виявити основні ознаки і визначити подальші завдання та перспективи.

Перші спроби проаналізувати релігійну ситуацію та антицерковну діяльність радянської влади проводилися у 20-х роках ХХ ст. Їх авторами були переважно видатні державні та партійні діячі, представники атеїстичного руху тощо.

Роботи були покликані висвітлювати різні процеси, що відбувалися як у середовищі РПЦ, так і в напрямі державно-церковних відносин, роз'яснити політику Радянської влади в релігійному питанні, вказати на помилки, які існують в церковній роботі й дати конкретні рекомендації в антирелігійній пропаганді – «У них пропагандист наукового атеїзму почерпне чимало корисних відомостей та рекомендацій для своєї повсякденної роботи» [1].

Головна увага акцентувалась на питаннях експлуаторської сутності церкви, її контрреволюційної діяльності, пристосуванню православ'я до нових соціально-політичних умов. Багато уваги приділялося обновленству, а також селянству, агітаційній роботі з ним, як більш неосвіченому класу.

Одним з перших хто звернувся до теми церковного розколу був І. Степанов-Скворцов. У своїй брошурі «Про «Живу церкву»» [2] автор піддав критичному аналізу обновленський рух, виявив та проаналізував об'єктивні та суб'єктивні фактори, що відбулись в релігійних змінах,

показав протиріччя церковного оновлення, його руйнівні наслідки тощо.

Початком розколу РПЦ автор вважає 18 травня 1922 р., коли патріарх Тихон, на вимогу групи «...московських, петербурзьких та провінційних протесреїв, священників та дияконів...», був усунений від управління церквою й передав право завідувати церковними справами створеному «оновленнями» Вищому Церковному Управлінню, що «складалося з осіб, які виступили проти недоторканної контрреволюційної діяльності Тихона» [3].

Однак тут варто зауважити, що І. Степанов-Скворцов припустився важливою помилки. Адже загальновідомо, що право управління церквою Тихон передав не ВЦУ, а митрополиту Агафангелу, і лише після того як законний правоприємник за низкою обставин не зміг приступити до виконання своїх обов'язків право управляти всіма єпархіальними та синодальними справами самовільно взяла на себе «Жива церква».

Найближчою причиною виникнення розколу в середині РПЦ І. Степанов-Скворцов вважав контрреволюційну діяльність митрополита Тихона, яка несла в собі небезпеку «для духовенства, церкви та релігії» [4]. Однак, перше за все, на думку автора, церковний розкол став результатом укріплення радянської влади. Перемога в громадянській війні, визнання СРСР міжнародною спільнотою, безперспективність боротьби з більшовиками, остаточно переконала церкву перейти на лояльні позиції до влади – «Єдине розумне, що залишається перед церквою в Радянській Росії, єдине, що вона може зробити для свого самозбереження, це – круто перевернути фронт по відношенню до Радянської влади. Це потрібно для самої церкви. Цього вимагають професійні інтереси духовенства. Продовження попередньої упорної боротьби з Радянською владою здатна повести тільки до розпаду та розкладу самої церкви, до кінцевого відпаду від неї мас, які все ще пов'язані з нею путами віри а особливо путами звички» [5].

Зміна політичного курсу оцінюється дослідником як факт величезної важливості – «Політичний зсув ми вітаємо. Але, вітаючи його, ми будемо вказувати на його запізнілість, на його зв'язок з силою Червоної армії, з успішністю нашої позитивної роботи, з ревною енергією та твердістю Р.К.П. Ми будемо вказувати, що цей здвиг продиктований інтересами самозбереження самої церкви та самого духовенства» [6].

І. Степанов-Скворцов висунув ідею взаємозалежності ідеологічних нововведень від політичної переорієнтації церкви, яка відбувалася в контексті загальної еволюції православ'я. «Реформація в православ'ї почалася, як чисто політичний зсув, як зміна політичних віх. На цьому вона не зупиниться. Незабаром настане черга за переглядом віровчення» - наголошував дослідник [7]. Згодом ця ідея знайшла своє продовження в роботах інших радянських авторів.

Разом з тим, І. Скворцов-Степанов вважав, що зміна політичного вектору це вимушена, тимчасова міра, яка відбувається автоматично відповідно до нових соціально-політичних умов, в яких опинилася церква, і «побудована на тверезому, обміркованому зважуванні, урахуванні та розрахунку» [8].

Автор критикує всі намагання ЖЦ пристосуватися до нових умов і тим самим зберегти церкву та релігію як таку від знищення, стверджуючи, що гибель все одно не минула, а церкві для її збереження треба відійти від зовнішніх форм до більш кардинальних реформ в області обрядовості, церковного богослужіння, перегляді вчення та ін. – «...без реформи обрядів та всього богослужіння, без перегляду віровчення православ'я не обійдеться» [9].

Характеризуючи «Живу церкву» І. Степанов-Скворцов вважав її «вільною організацією» [10], яка неоднорідна у своєму складі, «в ній є тверезі політики та тактики, які чисто розсудливо оцінюють ситуацію, що склалася. Але в той же час в ній є або ще будуть і свої «ідеалісти», свої «праведники», які підхоплені потужним революційним зсувом, який був здійснений за останні п'ять років. Цілком віддавшись течії, вони притягуються нею, не віддаючи собі звіту, куди воно принесе» [11].

І. Скворцов-Степанов трохи лояльніше ставиться до оновленців по відношенню до тихонівців, називає їх більш розумною, кмітливою та сучасною частиною духовенства, яка «побачила, яку небезпеку несе агітація Тихона для духовенства, церкви та релігії» [12]. Разом з тим, він негативно ставиться до будь-якої релігії взагалі й робить спробу довести її експлуататорську сутність, споконвічну, генетичну схильність до контрреволюційності тощо.

«Ми покажемо, що ніяка церква не може бути живою, ніяке духовенство – прогресивним, ніяка релігія – сучасною» [13]. Згідно «історичних умов *всяка* церква перевтілюється в величезний експлуаторський апарат, *всяка* релігія становиться ідеалістичною зброєю експлуаторів, *всяке* духовенство являється частиною експлуаторських класів» - відмічав в своїй роботі автор [14].

Розкриваючи взаємовідносини між радянською державою та церквою, всупереч реаліям того часу, І. Степанов-Скворцов стверджував, що «Радянська влада не вручається в релігійні справи громадян (бо вона побудована на визнанні повного відділення церкви від держави) до тих пір, доки під прапором релігії, прикриваючись цим прапором, не почне виступати контрреволюція. А з контрреволюцією Радянська влада бореться нещадно в усіх галузях, в тому числі й церковній». Переслідування представників реакційного тихонівського духовенства та відносно лояльне ставлення Радянської влади до «живоцерковників» пояснюється автором не як факт боротьби з релігією, а знову ж таки як боротьбу з контрреволюцією – «Спрямовуючи на тихонівців весь апарат судових та адміністративних репресій, Радянська влада бореться не з релігією, а з контрреволюцією» [15].

Отже, звинувачуючи церкву у контрреволюційній діяльності, автор апріорі виправдовував застосування проти церковників репресій та не визнавав реальної практики використання обновленського руху з метою розколу РПЦ, зводячи цю проблему в площину банальних звинувачень останньої в контрреволюційній діяльності, мовби церква сама в усьому винна.

Робота написана у 1922 р., характеризується гострою антицерковною та антиклерикальною критикою, а ідеологічні установки задані автором визначили головні напрямки радянської історіографії проблеми.

Питання виникнення церковного розколу та зміна політичної переорієнтації церкви піднімалися в роботах інших радянських авторів [16].

Зокрема, І. Булатов розглядав питання розколу РПЦ «крізь призму найбільш вдалої й виключно наукової роботи за знищення релігії взагалі». Стверджував, що церква «тріснула від внутрішньої пустоти своєї» відразу після революції 1917 р. і процес цей продовжується. Початком розколу І. Булатов вважав усунення патріарха Тихона від управління церковними справами [17].

Трохи іншої позиції дотримувалися І. Чикін та Я. Окунєв. На їхню думку розкол в середині РПЦ був викликаний внутрішньоцерковними проблемами, намаганнями духовенства пристосуватися до нових умов існування тощо [18; 19].

Цікаві думки щодо церковного реформаторства висловлював в своїх роботах І. Сухоплюєв [20]. Розкол Російської православної церкви розглядається автором через призму аналогічних процесів в Україні. Виникнення російського обновленства дослідник пов'язує з боротьбою української церкви за незалежність.

Загалом, підтримуючі стали позицію про те, що розкол церкви є природним явищем, який став наслідком нової політичної ситуації в країні, а також контрреволюційної діяльності патріарха Тихона, автор, разом з тим приходить до висновку, що «положення в Україні – інше, ніж положення церкви в Росії», а сам «Церковний розкол в Україні відбувся задовго до того часу, коли про нього стали думати в Росії». Передвісниками російських реформаторів, зміни їх політичного курсу були українські автокефалісти, які вважали «...українізацію церкви революційним актом, спрямованим на знищення останніх залишків монархічних устоїв, які ще досі скриваються за церковними стінами» [21].

Порівнюючи програмні засади російських реформаторів та УАПЦ автор приходить до висновку, що «...церковний розкол в Росії в 1922 р. нагадує собою боротьбу 2-х церковних фракцій на Україні: слов'янствуючих та автокефалістів. Ті вимоги, які представлені прогресивною частиною духовенства в Росії були не тільки виставлені, але й проведені в Україні в життя в 1921 р.» [22].

Тут мова йде перш за все про політичну переорієнтацію ЖЦ, до якої вдалася трохи раніше Українська автокефальна церква, декларуючи лояльне ставлення до радянської влади. «Для того щоб залучити релігійно віруючих на свою сторону, українські націоналісти ввели політику

в церкву, та під політичним прапором стали добиватися автокефалії в українській церкві» - відзначав дослідник [23].

Основною причиною суперечок між автокефалістами й слов'янствуючими в українській церкві автор вбачає «...не стільки в канонах, скільки в прибутках. Слов'янствуюче духовенство не бажає уступити автокефалістам своїх прибутків» [24]. Тим самим автор звужує проблему, відкидає її ідейну складову й зводить до дрібновласницьких, меркантильних інтересів духовенства.

В цілому І. Сухоплюєв підтримує позицію інших авторів і позитивно відноситься до церковного розколу та діяльності ВЦУ на чолі з Антоніном та Введенським, називає їх групою «прогресивного духовенства, яка уособлює собою церковну демократію, яка бореться проти церковного феодалізму...» [25]. Але в той же час застерігає, що навіть нові демократичні рухи за оновлення церкви, які декларують свою повну лояльність до радянській владі можуть стати з революційних ідей на контрреволюційні, як це було зроблено українськими автокефалістами.

Значний доробок в церковну історіографію міжвоєнного періоду внесли роботи В.Д. Бонч-Бруєвича, В.С. Рожицина, П.А. Красікова, А.В. Луначарського, О.Т. Лукачевського, О. Ярославського та інших діячів атеїстичного руху [26].

Автори не скривали спрямованості своїх робіт. Розглядаючи церкву як ідеологічного противника історики-атеїсти переконували, що «релігія... приречена на природню загибель...» [27], а «само релігійне світоспоглядання глибоко вороже усьому нашому строю думок, і що пролетаріату й розумному селянству рішуче не потрібні ні «жива», ні мертва, ні нова, ні стара церква» [28].

Обновленство розглядалося лише в якості тимчасового союзника, який вимушено, під впливом нових умов, змінив свою політичну орієнтацію, але неодмінно стане «небезпечним ворогом завтрашнього дня». Потрібно «бути вкрай обережними з цими «одночетвертими», новоявленими друзями радянської влади... Союз цей тимчасовий і у подальшому невмісний» - застерігав в своїй брошурі В. Бонч-Бруєвич [29].

Відстоюючи думку про те, що «...Комуністична партія не може не відноситися вороже до будь-якої релігії і до будь-якої церкви та не вести з ними нещадну ідейну боротьбу за звільнення умів народних мас» [30] автори піддавали жорсткій антирелігійній критиці як церкву загалом, так і обновленський рух зокрема.

Даючи оцінку релігійному реформаторству дослідники наголошували, що всі спроби обновленців провести церковні реформи – це фальш, а всі реформаторські новації тимчасове явище, спрямоване лише для того, щоб зберегти церкві «свій тонучий корабель» від повного знищення. [31].

Характерною особливістю робіт була їх антицерковна спрямованість. Радянські ідеологи негативно ставилися, як до церковнослужителів «...російські священники та монахи, за рідким виключенням, не відрізняються ні розумовим розвитком, ні особистими достоїнствами, які здатні викликати повагу до них як до корпорації...» [32], так і до віруючих, називаючи їх – «сама некультурна, сама сіра, фанатична юрба» [33]. Групу ж священнослужителів, яка змусила Тихона «самовідсторонитися» від справ (то б то обновленців) автори характеризують не інакше як «деяка частина більш догадливих облич з духовенства» та ж частина, яка не змінила своєї політичної орієнтації й не пішла за «живоцерковниками» для авторів були складовою куркульства [34].

На початку 30-х років ХХ ст. почався черговий етап антирелігійної боротьби держави з релігією. За часом він збігся з розвитком культу особистості та зміцненням тоталітарного режиму в СРСР. Опинившись під тиском авторитаризму історики були поставлені в жорсткі ідеологічні рамки. Це призвело до звуження тематики досліджень їх спрямованості тощо. Продовжували створюватися роботи скоріше політичного, ніж наукового характеру. Основний вектор науковці спрямовували не стільки на встановлення історичної істини, скільки на виховання патріотичності, виявлені ворогів народу. Церква продовжувала розглядатися як ідеологічний ворог та включалася в систему побудованої контрреволюційної змови. Священнослужителів звинувачували у шпигунстві, належності до контрреволюційних

організацій тощо [35].

Типовою у цьому відношенні стала робота Б. Кандідова «Церква і шпіонаж» [36]. Основне завдання, яке стояло перед автором було довести, що всі попи – «шпіони, диверсанти і терористи», які «готували терористичні виступи проти радянських і партійних працівників» [37]. Робота дуже тенденційно написана. Автор не пожалкував слів щоб очорнити церкву. Їй притаманні доволі різкі висловлювання. Церковників та релігійні організації автор називає не інакше як «куболо контрреволюційної зграї», секретною агентурою іноземних держав, «церковно-фашистська організація», «фашисти в рясах», «попівсько-фашистські зграї», «організація церковників-фашистів», «церковні агенти фашизму» та ін. [38]

Характеризуючи соціальний склад церковних організацій автор наголошує на тому, що основу їх склали священники, князя, колишні поміщики, монахи та монашки тощо, загалом «середовище решток експлуаторських класів», які «не вірили ні в бога, ні в чорта», а єдиною причиною, що змусила їх «вибрати професію служителя релігійного культу» були «шкурні інтереси» [39].

Щоб посилити негативний ефект до священників Б. Кандідов звинувачує їх у аморальності, говорить про те, що вони «поширюють заразні хвороби серед населення» [40]. Наприклад, монах Соловецького монастиря Никодим, як стверджує автор, був сифілітиком [41], а в Ялті під Кірсанов організував в Олександрівському соборі підпільну організацію, яка «вела фашистську агітацію і її учасники за прикладом гітлерівських молодчиків систематично займалися педерастією (мужолозтвом)» [42]. Крім того, Б. Кандідов, у дусі того часу, робить спроби поєднати в одне ціле церковників з троцькістськими шпіонами, ворогами народу Бухаріним та Риковим, стверджуючи, що «під-контрреволюціонер вбачав у шпіонах, зрадниках, ворогах народу Бухаріна і Рикова своїх «рятівників»» [43]

Отже, звинувачуючи церкву в шпигунській діяльності, автор, тим самим, прагнув довести сталінську «теорію» про неминучість загострення класової боротьби в ході соціалістичного будівництва, та, на наш погляд, вирішував дві проблеми – виправдовував провали у колективізації села (наче б то священники своїми діями саботували цей процес), а також факт масових репресій проти духовенства.

Певний інтерес для нашого дослідження викликає робота колишнього Ленінградського митрополита обновленської церкви Ніколая (Платонова Н.Ф.). Наприкінці 1930-х років вийшла його публікація «Православна церква в ХХ ст.», в другій частині якої автор спробував написати історію створення та діяльності обновленської церкви [44].

Розмірковуючи над долею обновленства автор відзначав, що на початку 1930-х років обновленський рух переживав глибоку кризу пов'язану з ростом атеїзму та масовим відходом віруючих від церкви. Живоцерковники змушені були відмовитися від значної частини проголошених ними реформ, залишивши лише жонатий єпископат та дозволивши духовенству друге одруження, «Реформи ж пов'язані з переглядом догматичного вчення та ті що торкалися зміни культу, введенням російської мови в богослужінні та ін. – все було тепер взято під підозру з боку обновленського синоду» [45].

Незважаючи на значний матеріал, який базувався на особистих спогадах автора про внутрішнє життя російської православної церкви в СРСР, робота тим не менш вийшла упередженою. Перебуваючи на той час вже переконаним атеїстом М. Платонов доволі односторонньо підходить до розгляду питань, помилково оцінює діяльність обновленського руху 1920-1930-х років, стверджуючи, що той повністю був спрямований проти радянської влади і що «під прапором «захисту віри» обновленська церква хотіла виступити на майбутньому соборі зі своїм планом боротьби з комунізмом» [46].

На жаль, ідеологічна заангажованість, спрощений підхід у поєднанні зі сталими штампами у дослідженнях робить цю роботу малоцінною, схожою на видання агітаційного характеру, які масово виходили протягом 20-30-х років ХХ ст.

Аналізуючи історіографію міжвоєнного періоду варто відзначити, що окрім вищезгаданих проблем автори торкалися й інших аспектів, зокрема, діяльності церковних підпільних організацій. Щоправда ґрунтовних досліджень в цей час зроблено не було. Згадки про

катакомбний рух зустрічаються лише побіжно в загальних агітаційних роботах [47]. Так, наприклад, той же Б. Кандідов, згадуючи про створення підпільних організацій, монастирів та церков, проведення нелегальних зборів, на які допускалися лише «перевірені особи», на нашу думку, мав на увазі такі опозиційні об'єднання як ІПЦ-ІПХ. Вагомим фактом на підтримку цієї тези є те, що всі ці «бродячі попи, монахи, монашки систематично роз'їжджали по містах і селах, закликали селян виходити з колгоспів, ширили контрреволюційні чутки про війну і, зокрема, про події на Далекому Сході, вихваляли японських, німецьких та іспанських фашистів» [48]. І далі, «Церковні агенти фашизму вдаються до різних підступних прийомів. Один з них – засилання бродячих попів, колишніх монахів, «странників», «юродивих». Таких мандруючих мракобісів в ряді областей є багато, і нерідко під цим обличчям приховуються фашистські посланці, організатори підривної роботи» [49]. Адже, як показують сучасні дослідження, така поведінка (мандрювання з села в село) була однією з форм антирадянської агітаційної роботи катакомбної церкви.

Слід відзначити, що дослідники висвітлювали окремі проблеми лише російського церковного підпілля. В цьому контексті заслуговує на увагу роботи С. Навагінського [50]. Брошури написані у відповідних ідеологічних традиціях, розповідають про рух федоровців, який діяв на Центральному чорнозем'ї і являв собою одне з напрямлень катакомбної церкви. Згідно риторики автора церковне підпілля являло собою політичну, контрреволюційну організацію, а її члени оцінювалися як внутрішні вороги радянської влади. Причини виникнення церковного підпілля розглядаються в контексті боротьби сільської буржуазії та священників з радянською владою.

Якщо окремі аспекти діяльності РПЦ висвітлювалися на сторінках видань, то діяльність церковних організацій таких як «Істинно-православна церква», Українська синодальна церква (УСЦ), Соборно-єпископська церква (СЄЦ) та ін. взагалі не розглядалась. Принаймні нам не вдалося знайти жодної публікації на цю тему. Дослідники в своїх роботах обмежувалися лише окремими згадками про УАПЦ та «Спілку Визволення України» (СВУ), діяльність яких розглядалась з позиції негативу. Критикуючи на сторінках видань щонайменші прояви націоналізму та релігійності автори звинувачували українських автокефалістів та СВУ у зв'язках з фашистами та представниками японської розвідки. Стверджували, що УАПЦ та СВУ намічали «реставрацію капіталістичного рабства в Україні і створення фашистської «української держави» під протекторатом Німеччини» [51], наголошували на тому, що «...роздування та експлуатація національного самолюбства служать лише зброєю в руках гнобителів для розколу рядів обдурених трудящих, для зштовхування їх чолами» [52].

Характерною негативною рисою довоєнної історіографії була вузька джерельна база. В якості інформаційних джерел тривалий час виступали роботи ідеологів партії, законодавчі акти та постанови радянської влади, особисті спостереження тощо. Переважна більшість робіт написана на основі церковних журналів та газетних публікацій. Наприклад, робота Бонч-Бруєвича ««Жива церква» та пролетаріат»» написана на матеріалах світської преси та церковних журналів. Така ж ситуація склалася з брошурою І. Булатова. Автор сам визнавав, що робота написана ним «наспіх» на основі «випадкових» газетних та журнальних публікацій. Натомість, як зізнавалися самі дослідники, «Наші газети обмежуються інформацією, далеко не повною, часто випадковою та майже завжди отримують її з чужих рук, від осіб, нескінченно далеких від марксизму» [53]. Як наслідок інформація подавалася вибірково, а висновки зроблені дослідниками не мали під собою об'єктивного підґрунтя.

Отже, огляд здобутків радянських авторів міжвоєнного періоду дає підстави зробити певні висновки, а саме:

- формування радянської історіографії в релігійному питанні відбувалося відповідно до політичної кон'юнктури, яка склалася в країні після перемоги Жовтневої революції та вміщувалася в жорсткі ідеологічні рамки, визначені установками комуністичної партії;
- роботи 1920-1930-х років мали не науковий, а агітаційно-публіцистичний характер, сформувавши в історіографії думку про реакційність релігії, антинародну сутність Церкви;
- наукові підходи замінювалися міркуваннями політичної доцільності, тому значна

частина матеріалу подавалася вибірково, часто у викривленому вигляді, а висновки, зроблені авторами, були не завжди обґрунтованими та не підтверджуються сучасними дослідженнями;

- православної церкві відводилася роль ідеологічного противника, її діяльність розглядалася в форматі виконання чи не виконання нею державних нормативних документів, політичної переорієнтації тощо.

- роботи радянських ідеологів базувалися на тезах про контрреволюційну роль церкви та про закономірне відмирання релігії на шляху розбудови комуністичного суспільства;

- поза критикою залишалася діяльність державних органів по врегулюванню державно-церковних відносин. Авторами свідомо замовчувався факти гонінь на церкву та церковнослужителів. Табу накладалося на тему участі силових органів в церковному розколі;

- усі роботи написані переважно російськими істориками-атеїстами, на основі загальносоюзних або виключно російських матеріалів. Питання діяльності РПЦ, церковної опозиції на території України залишилася поза увагою дослідників. Це призвело до негативних наслідків – відсутності досліджень з цієї проблематики у вітчизняній історії;

- негативною рисою історіографії довоєнного періоду була вузька джерельна база. Обмежене використання інформативного матеріалу завадило дослідникам створити об'єктивну картину діяльності РПЦ та дати їй врівноважену політично не мотивовану оцінку.

Проте, враховуючи значні недоліки та особливі умови в яких створювалися роботи слід відзначити, що в них міститься значний фактологічний матеріал, який при залученні відповідного наукового інструментарію може бути використаний в сучасних дослідженнях.

В той же час, аналіз літератури довоєнного періоду показує, що спадщина радянських ідеологів залишається недостатньо вивченою. Дослідники лише побіжно, в контексті загальних досліджень, аналізували здобутки радянських авторів, присвячуючи цьому питанню окремі розділи монографій або окремі статті в наукових виданнях.

В даній статті ми спробували виправити недоліки у вивченні такої складної але водночас важливої теми, як обновленський розкол 1920-1930-х років, дати більш розгорнуту характеристику роботам радянських авторів, розширити уявлення про політику радянської влади у вирішенні церковного питання.

Наведені публікації варто розглядати як не перший, але важливий крок до вивчення релігійної тематики, яка потребує подальших ретельних наукових досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Див. передмову до книги: Красиков П.А. Избранные атеистические произведения / Ред. Коллегия А.Ф. Окулов (пред.) и др. – М.: «Мысль», 1970. – 269 с.
2. Степанов-Скворцов И.И. О «Живой Церкви» / Иван Иванович Степанов-Скворцов. – М.: «Московский рабочий», 1922. – 39 с.
3. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 10.
4. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 9.
5. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 20.
6. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 39.
7. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 30.
8. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 20.
9. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 37.
10. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 10.
11. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 22.
12. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 9.
13. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 39.
14. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 11.
15. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 1.
16. Булатов И.П. К расколу в Русской Православной церкви (С кратким историческим обзором православия) / Иван Павлович Булатов. – Вологда: Тип. Северо-запада, 1922. – 69; Окунев Я.К. «Смена вех» в церкви / Яков Маркович Окунев. – Х.: Пролетарий, 1923. – 24 с.; Чикин И.А. Кто такие тихоновцы и обновленцы и за кем итти? / Иван Алексеевич Чикин. – [изд. 1-е]. – Брянск, Брянск. губсовет Союза безбожников СССР, 1926. – 16 с.;

17. Булатов И.П. Вказ. праця. – С. 9, 51, 62.
18. Чикин И.А. Вказ. праця. – С. 13.
19. Окунев Я.К. Вказ. праця. – С. 7, 19.
20. Сухоплюев И.К. Церковный раскол / Иван Кузьмич Сухоплюев // Агитпропаганда (Харьков). – 1922. – №6 (июнь). – С. 67-81; Його ж. Раскол в церкви в России и на Украине // Путь к коммунизму (Харьков) – 1922. – №8-9. – С. 189-200; Його ж. Церковное контрреволюционное движение на Украине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков, 1922. – С. 259-278; Його ж. Украинское автокефальное движение // Партийный работник (Харьков). – 1922. – №10. – С. 20-26; Його ж. Новый этап в церковном движении // Знамя коммунизма (Харьков). – 1922. – №9-10. – С. 71-77; Його ж. Украинские авто-кефалисты // Путь к коммунизму. – 1922. – №3-4 (февраль-март). – С. 27-58.
21. Сухоплюев И.К. Церковный раскол... - С. 77-78, 81.
22. Сухоплюев И.К. Церковный раскол... - С. 75.
23. Сухоплюев И.К. Церковный раскол... - С. 78.
24. Сухоплюев И.К. Церковный раскол... - С. 76.
25. Сухоплюев И.К. Церковный раскол... - С. 73.
26. Бонч-Бруевич В.Д. «Живая церковь» и пролетариат / Владимир Дмитриевич Бонч-Бруевич. – М.: «Жизнь и знание», 1923. – 63 с.; Його ж. Избранные атеистические произведения. – [Сост. и авт. примеч. К.Б. Сурикова]. – М.: «Мысль», 1973. – 343 с.; Луначарский А.В. Христианство или коммунизм. Диспут А.В. Луначарского с митрополитом А. Введенским / Анатолий Васильевич Луначарский. – Л., Гос.изд., 1926. – 75 с.; Його ж. Почему нельзя верить в бога. Избранные атеистические произведения – М.: «Наука», 1965. – 443 с. Його ж. Об атеизме и религии: [сборник статей, писем и др. материалов / сост. и авт. примеч. Л.Р. Дунаевский и В.Д. Зельдович]. – М.: «Мысль», 1972. – 509 с.; Його ж. Почему нельзя верить в бога. Лекция, прочит. в 1 М.Г.У. – М.: «Работник просвещения», 1925. – 32 с.; Красиков П.А. Избранные атеистические произведения / Петр Ананьевич Красиков / Ред. коллегия А.Ф. Окулов (пред.) / Сост. Ворожцова Л.А. – М.: «Мысль», 1970. – 269 с.; Його ж. На церковном фронте (1918-1923) – М.: Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. – 311 с.; Його ж. Кому помогают те кто противится обмену церковных ценностей на хлеб для голодающих. – М., ГИЗ, 1922. – 16 с.; Його ж. Советская власть и церковь. – М.: Нар. ком. юст., 1920. – 8 с.; Рожицын В.С. Тихоновцы, обновленцы и контрреволюция. / Валентин Сергеевич Рожицын – М.-Л.: Гос. изд., 1926. – 30 с.; Його ж. Революция против бога. – Харьков: ЦК КСМУ, 1922. – 55 с.; Сарабьянов В. По поводу “Живой Церкви” / Владимир Сарабьянов // Спутник коммуниста. – М., 1923. – № 19. – С.67-75; Брихничев И.П. Патриарх Тихон и его церковь / Иона Пантелеймонович Брихничев. – М.: «Красная новь», 1923. – 21 с.; Горев М.И. Голод и церковные ценности / Михаил Владимирович Горев. – М.: Высш. воен. ред. сов., 1922. – 32 с.; Його ж. Церковные богатства и голод в России. – М., Гиз, 1922. – 8 с.; Ярославский Е. О религии / Емельян Ярославский. – [Подбор текстов, вступит. статья, примеч. и общая ред. М.М. Шейнмана] – М.: Госполитиздат, 1958. – 640 с. Його ж. О религиозных пережитках и задачах антирелигиозной пропаганды и агитации. – М.: Гаиз, 1 тип. Трансжелдориздата, 1937. – 15 с.; Його ж. Против религии и церкви. – Т. I.: Октябрьская революция, религия, и церковь. – [Статьи и речи]. – М.: «Образцовая», 1932. – 416 с.; Його ж. Против религии и церкви. – Т. II.: Ленин, коммунизм и религия. – [Статьи и брошюры]. – М.: Гаиз, «Образцовая», 1933. – 612 с.; Його ж. Против религии и церкви. – Т. III. [Пролетарская революция в борьбе с религией]. – М.: Гаиз, «Образцовая», «Гудок», 1935.- 563 с.; Його ж. Против религии и церкви. – Т. IV.: Борьба за преодоление религии. – М.: Гаиз «Полиграфкнига», 1935. – 417 с.; Його ж. Против религии и церкви. – Т. V.: Библия для верующих и неверующих. – М.: Гаиз, «Образцовая», 1933. – 420 с.; Його ж. Развернутым фронтом. О задачах и методах антирелигиозной пропаганды. (Доклад на 2 Всесоюзном съезде Союза безбожников). – М.: «Безбожник», «Мосполиграф», 1929. – 126 с.; Його ж. На антирелигиозном фронте: [сборник статей, докладов, лекций, циркуляров за шесть лет. 1919-1925]. – [2-е, доп. изд.]. – М.-Л.: Гос. изд., 1925. – 288 с.; Його ж. Коммунизм и религия. – М.: Воениздат. 1940. – 36 с.
27. Красиков П.А. Избранные атеистические произведения... - С. 15.
28. Бонч-Бруевич В. «Живая Церковь» и пролетариат... – С. 63.
29. Бонч-Бруевич В. «Живая Церковь» и пролетариат... – С. 21, 30.
30. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 2.
31. Ярославский Е. О религии... - С. 37.
32. Красиков П.А. Избранные атеистические произведения... - С. 23.
33. Бонч-Бруевич В.Д. Избранные атеистические произведения... - С. 145.
34. Бонч-Бруевич В.Д. Избранные атеистические произведения... - С. 147, 58.
35. Абросенко К.П. Религия на службе контрреволюции в Сибири / Константин Петрович

Абросенко. – Иркутск: Иркутское обл. изд-во, 1938. – 72 с.; Ансвенсул В.К. Церковь и гражданская война на Урале / Вильгельм Карлович Ансвенсул. – Свердловск: Свердловгиз, «Полиграфкнига», 1937. – 31 с.; Беляев В.А. Против контрреволюционной деятельности церковников / Вячеслав Алексеевич Беляев. – Л.: Лениздат, 1939. – 44 с.; Бойцов Н. Святейшая контрреволюция / Николай Бойцов. – М.-Л., Огиз – Мол., гвардия, тип. «Мол. гвардия» в Лгр., 1931. – 139 с.; Булатов И.П. Поход в поповской рясе. О «крестовом походе» империалистов против Советского союза / Иван Павлович Булатов. – М.-Л.: «Мосполиграф», 1930. – 31 с.; Його ж. Церковь на службе империализма. – Л.: Ленингр. обл. изд., тип. им Володарского, 1932. – 24 с.; Його ж. Трудящиеся массы против религии. – М.-Л.: «Красный пролетарий», 1930. – 29 с.; Кандидов Б.П. Голод 1921 г. и церковь / Борис Павлович. – М.-Л., Огиз «Моск. рабочий», «Дер эмес», 1932. – 92 с.; Його ж. Вредительство, интервенция и церковь. – М.: «Безбожник», «Дер эмес», 1931. – 72 с.; Олещук Ф.Н. Борьба церкви против народа / Федор Несторович Олещук. – М.: Воениздат, 1941. – 140 с.; Тубанов С.И. Церковь на службе врагов народа / Семен Иванович Тубанов. – Свердловск.: Свердловгиз, 1940. – 100 с.

36. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій. – К.: Держидав політлітератури, 1939. – С. 70-83
37. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 72-73.
38. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 70-73.
39. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 71.
40. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 73.
41. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 75.
42. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 81.
43. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 72, 81.
44. Платонов Н.Ф. Православная церковь в 1917-1935 гг. / Н.Ф. Платонов // Ежегодник музея истории религии и атеизма. – Т. V. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 206-271.
45. Платонов Н.Ф. Православная церковь в 1917-1935 гг.... – С. 269.
46. Платонов Н.Ф. Православная церковь в 1917-1935 гг.... – С. 269.
47. Дубровский М.М. Черный отец и желтые братцы. (Иоанн Кронштадский, Иван Чуриков, Анисим Смирнов) / Моисей Миронович Дубровский. – М.-К.: «Безбожник», «Киев-печать», 1930. – 127 с.; Лунин А.В. Федоровцы-крестоносцы. Сектантская контрреволюция перед судом / Анатолий Владимирович Лунин. – М.: «Безбожник», «Гудок», 1930. – 43, [1] стр., [3] стр. объявл.; Путинцев Ф.М. Политическая роль и тактика сект / Федор Максимович Путинцев / Под ред. П. Красикова. – М.: Гаиз., «Полиграфкнига», 1935. – 476 с.; Його ж. Сектанство и антирелигиозная пропаганда: [методическое пособие / Под. ред. К.А. Попова]. – [2-е изд]. – М.: «Безбожник», тип. изд-ва «Крестьянская газета», 1928. – 52 с.
48. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 70-71.
49. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 73.
50. Навагинский С. Федоровцы перед пролетарским судом. – Воронеж: «Коммуна», 1930. – 96 с.; Його ж. Церковное подполье. (О секте «федоровцев»). – Воронеж: «Коммуна», 1929. – 61 с.
51. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж... - С. 82.
52. Красиков П.А. Избранные атеистические произведения... - С. 78.
53. Степанов-Скворцов И.И. Вказ. праця. – С. 4.

В.А. ВЕРБИЦКИЙ

РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА (1920-1939 гг.)

В статье анализируются достижения советских авторов в освещении истории Российской православной церкви в 20-30-х годах XX ст. Указываются работы исследователей, уровень освещения ими данного вопроса, а также положительные и негативные стороны работ. Автор приходит к выводу, что наследие советских идеологов остается недостаточно изученным и требует дальнейших тщательных научных исследований.

Ключевые слова: Русская православная церковь, историография, советская историческая наука, история церкви

V.A. VERBITSKY

RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE INTERWAR PERIOD (1920-1939)

This article analyzes the achievements of Soviet authors highlight the history of the Russian Orthodox Church in the 20th-30th years of the twentieth century. Identifies the work of researchers, the level of coverage of their subject, the positive and negative aspects of work and so on. Author comes to the conclusion that the legacy of Soviet ideology remains understudied and needs further careful research.

Keywords: Russian Orthodox Church, historiography, Soviet historical science, the history of the church